

RAJSLI Ilona

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
rajsli@stcable.net

A XVI–XVII. SZÁZADI SZOMATIKUS FRAZÉMÁK SZERKEZETI ÉS SZEMANTIKAI VIZSGÁLATA

Structural and Semantic Study of 16th–17th
Century Somatic Phrasemes

Strukturalna i semantička analiza somatizama
u XVI i XVII veku

A nyelv antropocentrikus jellegéből ered, hogy a testrésznevek nagy gyakorisággal fordulnak elő a frazémák vezérszavaiként (szomatikus frazeologizmusok), s mivel a legkorábbi szólásgyűjteményekben is fellelhetők, e típus szemantikai vizsgálata diakrón szempontból is fontos. A tanulmány a XVI–XVII. századi szomatikus frazeologizmusok körében vizsgálja meg a jelentésváltozás típusait. A testrészneveket tartalmazó frazémáknak nagy száma és változatos redakciója található nyelvünkben, vizsgálatunk során a jelenség- és változástípusok definiálására, valamint az egyes szemantikai jelenségen túlmutató, a magyar frazémakincsre általában jellemző sajátosságok leírására törekszünk. Kutatásunk kiter a frazémák szerkezeti és szemantikai változásainak az összefüggéseire; pl. a frazeológiai egységek paradigmatis kapcsolataira, a vezérszóváltás, a frazeológiai szinonímia, antonímia jelenségére. A valenciaviszonyok megváltozása is eredményezhet jelentésváltozást; az elemzett korai szövegekben a jelentés konkrét → absztrakt irányú változásával párhuzamosan történik meg a frazeologizálódás folyamata, melynek során a fő szerepet a metaforizáció játssza. A vizsgált korpusz alapját Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Magyarai István, Pázmány Péter szövegei képezik.

Kulcsszavak: szomatikus frazémák, szerkezeti és szemantikai vizsgálat, diakrónia, XVI–XVII. századi magyar nyelv.

Bevezetés

A frazeológiai egységek vagy frazémák fogalmának körülhatárolásában és osztályozásában Forgács Tamás szerint van két olyan szempont, amiben minden tipológiai próbálkozás azonos véleményen van: ez a polilexikalitás, mely szerint a frazeológiai egységek legalább két (vagy több) szó kapcsolatai, és a lexikai rögzültség, ami azt jelenti, hogy a kifejezés elemei szóképzési egységet alkotnak, az alkotóelemek sorrendje és morfológiai felépítése nagyrészt kötött (Forgács 2007, 20). E két jellemző lehetővé teszi, hogy tágabb értelemben definiáljuk a frazémákat, és igen eltérő jellegűeket is ide soroljunk. A harmadik szempont: az idiomatikusság aspektusa kissé leszűkíti a frazeológiai egység fogalmát, azokat a szerkezeteket sorolja be, amelyekben az összetevő lexikai elemek jelentése nem „kompozicionális”, „nem vezethető le az összetevőik jelentésének összegzése révén” (Forgács 2007, 20). Más kutatók (például az észt Tõnu Seilenthal) a metaforikusságot is elengedhetetlennek tartják (Seilenthal 1995, 146). Hadrovics László a frazeológiát a nyelv „legsze szélyesebben fejlődő tenyészet”-ének minősíti (Hadrovics 1995, 25), s így a frazeológiai egységek nehezen körülhatárolható voltából ered a csoportosítás, az osztályozás nehézsége, amelyet szintaktikai, szemantikai, pragmatikai (sőt további: etimológiai, stilisztikai, művelődéstörténeti stb.) szempontok szerint egyaránt lehet közelíteni, ám nem célszerű egyetlen kritériumra építeni az osztályozást. Amennyiben kutatáskor az egyes jelenségekre, jelenségcsoportokra összpontosítjuk a figyelmet, olyan kisebb, kompakt frazémátípusokat kapunk, amelyek diakrón vizsgálata általánosabb, a frazeológián túlmutató jelenségeket is eredményez.

Az antropomorf szemlélet sajátos helyet foglal el a magyar nyelv fejlődésében, egyrészt az ún. antropometrikus mértéknevek kialakulásában (l. Velcsov 1974); pl.: *marok, öl, hüvelyk* stb., de a szomatikus frazémák létrejöttében is. Hadrovics László találóan a szellemi képességek és az érzelmek székhelyeiként említi a különféle testrészeket: pl. a *fej* metaforikusan az értelmi tevékenység központja lett, a *szív* (a korai magyarban szinonimája, a *jonh* szó) főleg az érzelmeké, az *epe*, a *gyomor* az indulat, a harag gócpontját jelentette (vö. Hadrovics 1992, 175; Büky 1986, 128).

Szomatikus frazémáknak azokat az állandósult szerkezeteket nevezzük, amelyekben a testet, a testrészeket megnevező szavak szerepelnek alkotóelemként, főleg vezérszóként.¹ Az emberi testrésznevek frazeológiai affinitása

¹ Forgács ezt az elemet *báziskomponens*nek nevezi (vö. Forgács 2007, 140).

különösen magas, s ez nyilvánvalóan számos nyelvre érvényes. A testrészek fogalmának a definiálása, besorolása a korábbi századok nyelvhasználatában némileg eltérhet a maitól, ugyanis a szövegekben olyan kifejezések is előfordulnak, amelyek ma már nem tartoznak a mindennap használatos testrésznevek közé, ám a korabeli nyelvben betöltött szerepük révén, valamint a bekövetkezett jelentésmódosulás szempontjából is relevánsak: pl. *jonh*, *üstök*, *csipa*, *ín* stb. A *jonh* szó igen korai (feltehetően ősmagyar kori) összetételként ('belső rész' + 'has') az ómagyar kor szövegeiben még gyakran előfordul; szemantikai módosulását a 'szív, lélek' > 'epe' > 'ágyék' > 'has' > 'máj' jelentéssor mutatja, ám a XVI. századra ritkul a használata, s nyelvjárási szintre szorulva az *éhomra*, *iha*, *juha* formákban él tovább. A *jonh* szó átvitt értelmű használata feltehetően a szervlélek ősi hiedelmén alapul, így a szó 'szív, lélek' jelentése a kódexszövegeinkben is gyakori: pl. *Bódogok tiszta jonhovak*² (Müncheni Kódex). Az *üstök* szó jelentése a XV. században a 'szép, hosszú férfihaj' volt, a további jelentések hasonlóságon alapuló névátvitellel alakultak ki. Az *üstökbe megy/esik/kel valakivel* és az *üstököt von/vonsz* frazémák egészen a XVI. századig igen gyakoriak voltak, jelentésük: 'összevesz(ik) valakivel', később e variánsok helyébe a *hajba kap* szerkezet került. A ma még szórványosan használatos *üstökön ragadja az alkalmat, szerencsét* szólás már Zrínyinél előfordul: *Üstökén fogtad az szerencsét? Érdekes megfigyelni az üstökön ragad szerkezet jelentésének a változását, az Érdy-kódexben még a szerkezet literális jelentése érvényesül, Pázmány már átvitt értelemben használja: Üstökénél fogva vonni valamit valamire*³ 'rákényszerít valakit valamire'. A *csipa* szó alapjelentéséből hasonlóságon alapuló névátvitellel számos új pragmatikai jelentés alakult ki, de emellett a szó pejoratív kontextusú használata is korai, a Baranyai Decsi-féle *Adagiorvmban* (1598) is fellelhető: *Csipás és vakos ember*. A mai nyelvhasználatban a *Nyisd ki a csipád!* szerkezetet találjuk⁴, ennek változatait – úgyszintén gúnyos, rosszálló célzattal – már a XVII. századi szövegekben olvashatjuk, pl. Pázmánynál: *midőn a csipát szemérül letörölvén, bizonyságinak töredelmes pozdorjáját megismerte volna*.

² A régi szövegek adatait fonetikus átírásban közöljük.

³ A Pázmány-féle adatok egy része Rajslí Ilona *Szólások és közmondások Pázmány Péter nyelvhasználatában* című kötetének adattárából valók (Trend Kiadó, Óbecse, 2009), ahol a frazémák szélesebb kontextusa, valamint pontos lelőhelye is megtalálható. Más frazémák esetében az adat utáni zárójelben a szerző, illetve a mű címe található. A terjedelmesebb szóláskontextusban aláhúzással jelöljük a vizsgált frazémát.

⁴ O. Nagy Gábor gyűjteményében: *Töröld ki a csipát a szemedből! 'Ébredj már fel'* (Rövidítése: ONG)

Noha a frazémaanyag feldolgozásánál főként a nyelvtörténeti megközelítés a hangsúlyos, helyenként a stilsztika és a folklorisztika kérdésköreit is érintjük. A diakrón aspektus érvényesítésével megismerhetjük a szólások kialakulásának egy periódusát: azt, hogy mi lehetett egy-egy szólás pragmatikai jelentése a korabeli nyelvben, a szerkezeti módosulások milyen szemantikai elmozdulást eredményeztek; valamint olyan szóláselőzményeket ismerünk fel a XVI–XVII. századi írott nyelvben, amelyekből később állandósult egy-egy frazéma, illetve olyanokat is, amelyeknek nincs nyoma a későbbi századok nyelvében.

A szomatikus frazémák vizsgálata

A frazémák szerkezeti és szemantikai vizsgálata kizárólag a tágabb szövegkörnyezet ismeretében történhet, ezért prezentálásuk alkalmával a szükséges szövegminimum közlésére törekszünk. Az alábbi frazématípusokban eltérő jellegű változások körvonalazhatóak: egyes csoportokban alig érzékelhető, kisebb szerkezeti különbségek találhatók a diakrón variánsok között, míg más esetekben jelentős szerkezeti és jelentésbeli elmozdulás tapasztalható.

1. A vezérszóként szereplő testrésznév másik elemmel cserélődik fel

Pázmánynál gyakori a *valamit a fülébe rág valakinek* szólás: pl. *Sokszor kell azon egy hasznos, és szükséges tanítást fülébe rágni az emberek feledékenységének.* Ez azért is érdekes jelenség, mert jóval korábban, már Baranyai Decsi gyűjteményében is megtalálható a *száj(á)ba* rág szerkezet, s gyakori a XVI. századi szövegekben. Pázmány viszont – úgy, mint egyéb szólásaiban is – igen szuverén módon a *fül* szóval helyettesíti a testrésznevet. Pázmánynál a *fül* szó az alábbi szólásvariációkban is fellelhető:

csiklandják a fülét – 'hízelegnek neki'

fülébe esett volna az magyarok dolga – 'eljutott hozzá a hír'

senkinek fülébe nem akadhatna – 'nem jutott el hozzá [pl. hír, esemény]'

füleből kiesik a szó – 'nem hallják/hallgatják meg a tényeket'

fülét sem fogják az dolognak – 'nem jutottak el a lényegig'

egyik fülüinket a más(ik) fülüinkkel tartanunk – 'nagyon oda kell figyelniük'.

Érdeemes megjegyezni, hogy nemcsak a vezérszó változhat, hanem a vele kapcsolatban levő, más fontos elem is cserélődhet: pl. a ma gyakorinak számító *Borsot tör az orra alá* (vö. ONG⁵) szólás Pázmánynál így hangzik: *valakinek tormát törjek orra alá.*

⁵ Itt a vezérszóként is a *bors* szerepel.

2. A szólást alkotó szerkezet igei alaptagja felcserélődik

A XVI–XVII. század közismert *füle mellől bocsát* szólása később az *elen-ged* igtől kapja: *Elengedi a füle mellett* – ’<valakinek a tanácsát, szavát> nem veszi figyelembe’ (ONG). Ez a variálódási jelenség rendkívül gyakori a vizsgált korban: pl. *eretnek nevet sújtanak fejéhez* (Pázmány); később *Valakinek a fejéhez vág valamit* (ONG). Régen: *megkocantja a körmét ~ a körmére koppint* ’bajt, kellemetlenséget okoz’ (ONG); *Igen áll orrokban az új tanítóknak* (Pázmány) ~ *Az orrában van valami* ’haragszik érte’ (ONG). Hasonlóképpen az *orra alá dörgöl/dörzsöl* korábbi, XVI. századi előfordulása: *Orra alá reszel valaki-nek valamit* (Bornemisza). Pázmánynál még két külön szerkezetben jelennek meg a később egymás variánsaivá váló igék: *Haraggal fenik, és agyarkodva köszörülük fogokat ellenük*, más szöveghelyen csak a *köszörül* igével: *azért köszörülük viperafogokat ellenük* – ez a frazéma az ONG-gyűjteményben: *Feni [köszörüli] a fogát valakire*. A *köszörül* ige tehát a mai (szinkrón) használatban visszaszorulóban van.

3. Szólástranzformálódás

E típusba többféle jelenség besorolható. Előfordul, hogy a szólás igei alaptagjának az igeideje változik meg, de a vezérszó száma, személye is változhat: *Inadban leszek*⁶ ’nyomodban leszek’ (Pázmány). A frazémák kontextuális-szerkezeti beépülése megköveteli az ilyen mértékű módosulást, mely egyúttal nem jár jelentésváltozással. Pázmánynál a vezérszó bővül, birtokos szerkezet váltja fel a puszta *nyelv* szót: *nyelvednek vitorláját megeresztvén, szedd be azért nyelvednek vitorláját*, illetve a *nyelve zabolája* szerkezet jelenik meg: *az jámbor megtágván nyelve zaboláját*. Emellett a beszédtevékenység kifejezésére előfordul nála még a következő: *nyelve megoldoztaték* ’megszólalt’ szerkezet is. A NySz.⁷ adatai közül ide sorolhatók: *Lássuk, a szócsaplárnak mint forog nyelve vitorlája*, illetve *Őrizd ajakidat, adj rakoncát nyelvednek*. E két utóbbi szóláskontextus két érdekes lexikai jelenséget is felmutat: az átvitt értelemben használatos *csaplár* szót, valamint a tárgyi néprajz területéről ismert – ’kocsi tartó, támasztó rúdja’ jelentésű – fogalom frazeologizálódását.

A szólás összetett szóvá is válhat: pl. *valakit látott, arra veszett esze* (Hel-tai) → *eszeveszett*. Az *elvész az esze* ’megbolondul’ szókapcsolat már a Jordánszky-kódexben (XVI. század eleje) előfordul, később Pázmánynál: *Ha gazdagsá-*

⁶ ONG: *Inában vannak*.

⁷ Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond. 1890–1906. *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Budapest: MTA. (Röv.: NySz.)

got szerettek, ne veszzen eszetek a világ javaira. Az összetétellé válás (univerbálódás⁸) mellett a szintagmaforma is él: *elveszti az eszét valaki* (Forgács⁹). A Pázmánynál található szólás – *az anyaszentegyházat ostromlották, és nyakuk szakadtáig háborgatták* – később több szerkezetváltozatban él tovább: *Ha nyaka szakad is, Nyakát szakítja, Majd a nyaka szakad bele* (ONG), napjainkra viszont már nyelvjárásinak tekinthető, a köznyelvben nem fordul elő (vö. Forgács 2003).

Gyakran olyan mértékben transzformálódik a szólás, hogy csak feltételezni lehet, mely későbbi változatban él tovább: *jobban is virágozott akkor az országunk, hogysen az elromlott hazánk söpreje és nyakunk körül akadt rongya* (Magyari). Ennek szemantikai megfelelője az ONG-kötetben: *A maga nyakára tekeredett ostora* = 'saját magának okozott bajt'.

4. Szólásparafrázis

Ez a típus abban különbözik az előzőtől, hogy itt a szerző tudatos frazémaalakító tevékenységéről van szó, konkrét szerzőhöz tudjuk kötni a szerkezet módosítását. A főként fordításból eredő, parafrázált szerkezet jelentése többnyire felismerhető: *kövér hasnak hegyes elmélkedése nincsen* (Pázmány) – ez a frazéma Margalitsnál¹⁰: *A teli has nem tanul örömet*. (Lat. *Plenus venter non studet libenter*.) Ez a jelenség – mint ahogyan azt Margalits jelöli is – főként a latinból fordított frazémák esetében tapasztalható. Heltai Fabuláiból való a következő közmondás: *az asszonyi állatoknak hosszú a hajok, de igen rövid az eszek*; e frazéma megfelelőjeként Pázmánynál egy különös parafrázist találunk: *azért nem szenvedjük, hogy akármely hosszú üstökű s rövid eszű kofa [...] ítélőmester legyen a Szentírás dolgában*. A későbbi századok folyamán mindössze rövidülés tapasztalható: *Hosszú haj, rövid ész*. O. Nagy is hivatkozik a régebbi formára: *Az asszonymak hosszú a haja, rövid az esze* – ebből később a hivatkozás alanya kimaradt, a gyakori használat révén azonban a jelentés ráértődött.

5. A jelentés aktualizálása

A korábbi századok nyelvhasználatában gyakran fordult elő a mai formától eltérő, hiányosnak is tekinthető szólásredakció; pl. Pázmánynál: *nem várta, hogy*

⁸ Forgács azt a történeti folyamatot nevezi univerbálódásnak, amikor a frazeologizmus elemei a gyakori együtt használat következtében fonetikailag és grafemikailag is egy szóvá olvadnak össze (vö. Forgács 2007, 23).

⁹ Forgács Tamás. 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

¹⁰ Margalits Ede. 1897. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: MTA–Kisfaludy Társaság. (Reprint kiadás: 1990. Budapest: Akadémiai Kiadó.)

körmére égjen, hanem citó, mindjárt. Ez a mai használatban: (A) *körmére ég (a dolog v. a munka)* (ONG). A zárójeles rész tulajdonképpen el is hagyható, behelyettesíthető, így a szóláshasználó minden alkalommal aktualizálja a szólás jelentését. A ’nem sikerül neki valami’ jelentésű szólás esetében behelyettesítődik az alany: *itt is markába szakad hamissága* (Pázmány). A ma is sok változatban élő szólás a korábbi századokban is tetszőlegesen kiegészülhetett: pl. *Körmökre égett a gyertya, Körmére égett volna a hazugság* (NySz.). Ez a szólás a mai élőnyelvben is valamely aktuális bővítménnyel kiegészítve használatos.

6. Szóláskezdemények

A *láb* szóval alakult szomatikus frazémák esetében metonimiás névátvitel tapasztalható, hiszen több szerzőnél is találunk *láb* → *ember* irányú jelentésátvitelt: *mind egy lábbig elrontja vala Isten őket* (Magyari); *egy láb sem szaladna el bennük* [belőlük] (Heltai); *egy lábbig levágnák őket* (Pázmány), ez a szólás később a *mind egy szálbig* formát kapja. A szóláskezdemények között olyan – névszóból és igéből álló – szókapcsolatok, ún. analitikus szerkezetek is előfordulnak, amelyekben az igei elem a mellette álló névszóban (főleg főnévben) kifejezett cselekvés, történéis megvalósulását jelöli.¹¹ Az igék jelentése tulajdonképpen elhomályosult (pl. *tesz, kap, ad, vet, megy* stb.), de a kor nyelvhasználatában érezhetően fontos stilisztikai, nyomósító szerepük volt. A szerkezetek szemantikai ekvivalensét a példák többségében egyszavas szinonima képezi. Pl. *kész üstökbe menni a társokkal* ’harcol’ (Heltai); *vess zabolát a te szádnak* ’megzaboláz’ (Bornemisza); *Hátat kezdének adni* ’meghátrál’ (Heltai); általánosan használatos volt még a *lelket vesz ~ szívet vesz* ’megbátorodik’; *lábat kap* ’megerősödik’ stb. szerkezet. Ugyancsak ilyen analitikus szerkezet található Pázmány egyik mondatában: *ha vak szerencsére és prédára veti lelkét* – ’elveszíti’.

7. Frazeimák mint nyelvi archaizmusok

Egy adott kor gyakori szólásai később elveszíthetik pragmatikai jelentésüket, régi nyelvi „zárványá”, illetve historizmussá válhatnak, s a mai nyelvhasználat nem ismeri őket (vö. Forgács 2007, 31). Ilyenek: *befalná nyelvét, ha szabadságot akarna* (Laskay: Aesopus); *gatyát vonnak nyakába* (Bornemisza) – ennek csak feltehetően szinonim megfelelője a *Nyakába rántják a bűdös berhét* ’bőrökötényt’ = ’ellátják a baját’ (ONG). A régiesnek minősített *Feltörli (a)*

¹¹ Nevezik *operátor igének* is, Hadrovics *megvalósító igei szerepet* tulajdonít az ilyen igealaknak (vö. Hadrovics 1992, 345).

homlokát = 'szemtelenül, gögösen kezd viselkedni' szólás az ONG-féle gyűjteményben még megjelenik, Forgács már nem említi. Pázmánynál a szövegbe beépült szólás eltérő, transzformált struktúrákat mutat: *mentül hajadonb pórok, annál fejebb törölték homlokukat, az anyaszentegyháznak vallását feltörölt homlokkal megvetik*.

Az *orca* szó több szólásban is előfordul: pl. *orcájára vet* 'felrója neki' (Heltai); *orcájára térít valakinek valamit* 'rápirít valami miatt' (Pázmány). Érdekes változatok alakultak ki Pázmány következő szólása körül: *amely orca egyszer bocskorbórré lett, nem tud szégyent* – az ONG-gyűjteményben: *Bocskorbőr az orcája*. Margalitsnál egy tájszó is megjelenik: *Arca bőre bocskorták* – itt a *bocskorták* 'bocskor talpára való folt'-ot jelent (vö. ONG).

Némely esetben csupán rövid életű igei alakulatként bukkannak fel a szomatikus frazémák. Ezekben az átvitel alapja egyrészt a hasonlóság, másrészt valamely közös vonás, de a képszerűség eredhet ok-okozati kapcsolatból, tér-, idő- és anyagbeli érintkezésből; pl. *üstököz, figyelmez, gyomroskodik, agyaskodik, eszelkedik, farogat, szűvesít* stb. Pl. *Gyakran pofázza és üstöközi Calvinus a lutheristákat* (Pázmány). A *gyomor* testrésznév különösen gyakori az érzelmek, indulatok kifejezésére: *Gyomrából gyűlöli. Tiszta gyomorból ellene mond az ördögnek*. Pázmány egy helyen a *gyomroskodik* igét szinonimával toldja meg: *De nem kell az ő finnyás gyomroskodásukkal gondolni, ám zúzoskodjanak. A zúzoskodik* igeforma azért is különös, mert ezt az egyetlen adatot ismerjük. A szerző minden bizonnyal állati testrésznévből képezte a – szintén 'dühös, haragos' jelentésű pejoratív – *zúzos* melléknevet, hiszen emberre vonatkoztatva a *zúza* csak a kései XIX. században vált az érzelmek, indulatok átvitt értelmű központjává, s akkor is főként a népnyelvben.

8. Párhuzamosan szereplő testrésznevek a frazémákban

A vizsgált korszak frazémahasználatában egyes testrésznevek egyazon szóláskontextusba épülnek be. Ilyen a *szív* és a *száj* (*nyelv*) párhuzama: *A szűnek bőségéről szól a száj* (Salamon és Markalf), *szívével nyelve megegyez, szívét nyelvén hordozza* (NySz.), *nyelv a szűnek csapja, mi ezeket csak nyelvvel, nem szűvel valljuk* (Pázmány). A későbbiekben ezekből a *Nyelvén a szíve*, illetve az *Ami a szívéen, az a nyelvén* szólások maradtak meg (vö. ONG).

A *szem* és *szív* paralel előfordulása: *Szem után jár a szűnek gonoszsága* 'a külső apróbb hibák nagyobb jellembeli hiányosságokat mutatnak' (Pázmány), *oda hajol szíve, ahová néz szeme, Kinek mi szívében, kitetszik szemében* (Margalits).

Szem és *száj* azonos kontextusban: *Szemünknek, szájunknak ne higgyünk* 'a felületes megítélés kifejezése' (Pázmány).

A fej és fül testrésznév egyenrangú vezérszóként: *szorgalmatos meghányásvetés nélkül fejet fület hajtottál* 'megalázkodik' (Pázmány).

Összefoglalás

A szomatikus frazémák a vizsgált korszak írásműveinek kedvelt stíluselemei; nyomósító eszközként szolgáltak az érvelés során, ugyanakkor a mindennapi nyelvhasználat részei is lehettek. Vannak közöttük rövid életű, szinte alkalminak mondható alakulatok, míg mások a mai napig alaki és szemantikai kontinuitást mutatnak: pl. amelyek a mai napig jelentősebb szerkezeti és szemantikai módosulás nélkül használatosak: *Istenük csak az ő hasuk volt* (Bornemisza), *a hasa az istene valakinek* (Forgács); *ha megmondod az igazat: ottan beterik a fejed* (Heltai), *Mondj igazat, betörik a fejed* (ONG). Ezek a frazémák – főként a fabulák, a hitvitázó művek, a prédikációk szövegében – az adott kor élönyelvét fejezték ki. Erőteljes ábrázoló erejük révén indulatot sugallnak, a mai olvasó/befogadó számára szinte naturalisztikusnak tűnő, nyers asszociációként hatnak. Ezt szemlélteti Pázmánynak egy jellegzetesen gunyoros-szarkasztikus szöveghelye a Kalauzban: *csuda, ha az esteli cséppel-csapott Saxoniai italtul nem émélygett gyomra, nem füstölgött agya, nem kérődött torka, mikor ily gaz dolgot, ily gyomroskodva irkált.*

Irodalom

- Büky Béla. 1986. *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Forgács Tamás. 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás. 2007. *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hadrovics László. 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László. 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy Gábor. 1982. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Seilenthal, Tõnu. 1995. Fejjel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észtben, a finnben és a magyarban. *Hungarologische Beiträge Finnisch-ugrische kontrastive Untersuchungen* 3: 145–150. epa.oszk.hu/01300/01368/00007/pdf/1995_145-150.pdf (2015. dec. 22.)
- Velcsov Mártonné. 1974. *Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

STRUCTURAL AND SEMANTIC STUDY OF 16TH–17TH CENTURY SOMATIC PHRASEMES

It comes from the anthropomorphic nature of language that names denoting parts of the body are often found as the key-word of phrasemes (somatic phraseologisms), and since this type of phrasemes can be found among the earliest collections of phrases and idioms, their study is also significant from diachronous aspect. The study examines types of meaning change among 17th–18th century somatic phraseologisms. There are a great number and varied wordings of phrasemes containing body parts, and we are making an attempt at defining the phenomena and the types of changes, and also, at describing features beyond certain semantic phenomena generally characteristic of Hungarian phrasemes. Our study encompasses interrelations between structural and semantic changes, e.g. paradigmatic relationships between phraseological units, changes of the key-word and phraseological synonymy and antonymy. The change of valence relationship can also bring about changes of meaning; in the analyzed early texts the process of phraseologization happens parallel to the transition from concrete to abstract, during which metaphORIZATION plays the key role. The basis for the corpus study are texts written by Gáspár Heltai, Péter Bornemisza, István Magyari and Péter Pázmány.

Keywords: somatic phrasemes, structural and semantic study, diachrony, 16th and 17th century Hungarian language.

STRUKTURALNA I SEMANTIČKA ANALIZA SOMATIZAMA U XVI I XVII VEKU

Jezik je antropocentričan, stoga su glavne odrednice u frazemama često nazivi delova tela (somatizmi). Ove frazeme se javljaju u najranijim izvorima vezanim za idiome. Semantička analiza pomenutih frazema je važna i sa aspekta dijahrone analize. U našem istraživačkom radu analiziramo promenu u značenju među somatizama u XVI i XVII veku. Frazemi koji sadrže imena delova tela su mnogobrojne i raznovrsne u našem jeziku. U toku istraživanja definisane su različite pojave i promene, te opisane karakteristike mađarskog frazeološkog fonda koje prevazilaze pojedinačne semantičke pojave. Što se tiče korelacija između strukturalnih i semantičkih promena samih frazema, zastupljeni su paradigmatički odnosi frazeoloških jedinica, promena ključnih reči, frazeološka sinonimija, pojave antonimije. Promena valentnosti takođe može da prouzrokuje promenu značenja; u analiziranim ranim tekstovima, paralelno sa promenom značenja od konkretnog ka apstraktnom, odigrava se proces frazeologizacije, gde glavnu ulogu igra metaforizacija. Analizirani korpus je ekscerpiran iz dela Gašpara Heltaija, Petera Bornemise, Ištvana Mađarija, Petera Pazmanja.

Ključne reči: somatizmi, dijahronija, struktura, analiza značenja, mađarski jezik u XVI i XVII veku.